

Łukasiewicz, Dariusz

Nowe źródła do dziejów Wielkopolski na przełomie epok (1793-1806)

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 30 (322), 117-124

1997

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Poznań

Dariusz Łukasiewicz

NOWE ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW WIELKOPOLSKI NA PRZEŁOMIE EPOK (1793–1806)

Jak do dziś mylnie się sądzi, jedynym obszernym źródłem pozwalającym dokonać realnej oceny stanu cywilizacyjnego ziem polskich na progu rozbiorów pozostaje sporządzony dla obszaru Prus Zachodnich kataster Fryderyka II, którego odkrywcą dla historiografii polskiej był Profesor Stefan Cackowski. Jak sądzili niegdyś Rodgero Prümers i Stanisław Smoleński, a ostatnio Jan Wąsicki i Adelheid Simsch – dla Wielkopolski taka klasyfikacja miała istnieć tylko w stanie szczątkowym. Następnie panuje przekonanie, że słynna Indaganda z lat 1793-1795, a więc inwentaryzacja stanu cywilizacyjnego Prus Południowych dotyczy jedynie miast. Jak się okazuje, nic bardziej mylnego.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych w zespole Generalne Dyrektorium Prus Południowych znajduje się sporządzona w latach 1793-1795 „Indaganda albo pytania topograficzno-statystyczne o położeniu i stanie wsi”. Jest to grupa akt obejmująca 5870 poszytów, odnoszących się do takiejże liczby miejscowości. Odrębnie sporządzono analizę stanu wsi szlacheckich dla potrzeb podatku wiejskiego. Na materiały te składa się 3529 poszytów w 83 wiązkach¹.

Indaganda zawiera 54 pytania (czasem występuje wersja 52-punktowa), ułożone w podobnym porządku jak w wypadku kwestionariusza miejskiego. Formułarze wydrukowane zostały przez Samuela Gottlieba Pressera w Poznaniu. I tak np. w wypadku wsi Kosieczyn w powiecie babimojskim otrzymujemy informację, że jej właścicielką była hrabina Joanna von Bronikowska, luteranka i Niemka – odrębnie ujęte są pytania o religię i narodowość (Nation). Następnie dowiadujemy się, na jakim prawie i jak długo wieś znajduje się w posiadaniu obecnego właściciela, a dalej, czy posiada on jakieś inne majątki i jakie. W wypadku wspomnianego Kosieczyna w punkcie 30. zawierającym pytanie o rozmiary upraw, łąk, lasów, stawów i pastwisk gminnych, otrzymujemy informację: „Nie pomierzone”. Mamy za to dane na temat wysiewów dworu, wsi i własności kościelnej, podane

¹ AGAD, GDSP, XVa, Indaganda oder Topographisch-Statistische Fragen über den Zustand und der Beschaffenheit Dorfs...; akta klasyfikacyjne oznaczono sygnaturą XVb.

już wedle miar berlińskich, a więc w schefflach i metzkach; mamy informacje o stanie bydła i zwierząt gospodarczych, o liczbie, płci i wieku mieszkańców i ich stanie cywilnym, wykonywanych zawodach i kategoriach prawnych ludności wiejskiej. Wiemy więc, że w Kosiecznej na 481 mieszkańców przypadały 22 rodziny polskie.

Akta klasyfikacji podatkowej składają się z „Tabeli Historycznej o stanie i dochodach wsi szlacheckich”, „Kalkulacji Klasyfikacyjnej”².

Kalkulacja podatkowa zawiera tabelę wysiewów pszenicy, żyta, jęczmienia, owsa, grochu, lnu, prosa, tataraki i rzepaku, podaną w schefflach berlińskich. Następnie otrzymujemy zestawienie plonów w liczbie ziaren i informacje, jaka ich część przeznaczona zostaje na wysiew, na użytek gospodarczy i na sprzedaż. Według tego obliczone zostają dochody z produkcji zbożowej w reichstalarach (a więc po przyjęciu stałej ceny zboża za scheffel), a następnie odpowiednio podatek. Doliczono do niego dochody z upraw ogrodowych, czynszów (od chłopów), siana, zwierząt gospodarczych. Podane zostały też świadczenia na rzecz Kościoła. Na koniec zestawienia otrzymujemy informacje o liczbie mieszkańców wsi: gospodarzy (z granicą 60. roku życia), ich żon, dzieci wg płci i podobnie służby.

Przejdźmy do tabeli historycznej. Otrzymujemy tu zestawienie domów, imienny wykaz wszystkich bolimowskich gospodarzy, z informacjami o wysiewie różnych zbóż na polu zimowym i letnim (w schefflach i metzkach) i, w tym wypadku, o wielkości pola uprawnego podanej w łanach (Hufen) i morgach, z wysokością czynszu opłacanego przez każdego z nich w reichstalarach, groszach i pfennigach. W tabeli tej znajdują się również rubryki na charakterystykę powinności wobec dworu: pańszczyzny sprzężajnej i pieszej oraz podwód, określonych w liczbie i miarach. Następnie jako kolejna umożliwiająca weryfikację błędów pisarza powtarza się informacja o powinnościach wobec Kościoła i cenne porównanie świadczeń podatkowych z czasów Rzeczypospolitej (podymne, ofiara, *subsidium charitativum*, rzeźne, skórne) z wyliczeniem obecnym.

Za tymi ocenami postępują inne akta taksacyjne. Dla przykładu w wypadku ołędzkiej wsi Bolimowo położonej w dekanacie Stawiszyn, powiatu kaliskiego, której klasyfikacja dokonana została 27 lutego 1795 r., występuje również protokół informacyjny sporządzony 5 maja 1794 r. z zestawieniem 58 pytań, które są podobnie skonstruowane jak indaganda. Zawierają informacje o właścicielu wsi, wysokości opłacanego dotąd podatku, plonach w ziarnach, informacje o istniejących we wsi młynach, karczmach, przytułkach czy klasztorach etc. Są to również skądinąd materiały do dziejów alfabetyzacji – protokoły podpisane są nie tylko przez właściciela, ale również przez mieszkańców wioski.

Do klasyfikacyjnych akt niemieckich załączone zostały odpisy dokumentów polskich, w tym powinności wobec dworu – np. potwierdzenie własności i zwierzchności wobec Bolimowa Wawrzyńca i Ewy Czarnieckich; prawa i powinności jego

² GDSP, XVb, Historische Tabelle vom Zustande und von denen Praestationen des adelichen Dorfes...; Classifications-Anschlag des adelichen Dorfs...

mieszkańców. W kilku dokumentach powtarza się przyznanie każdemu z trzynastu kolonistów działki wielkości dziesięciu prętów kwadratowych („lasek” każda „miary królewskiej” łokci osiem); 7 lat wakacji od powinności wobec dworu od momentu zasadzenia, prawo do wolnego pastwiska, a następnie opłaty czynszu w wysokości 2 złotych i 70 groszy na św. Marcin oraz naturalia („kapłonów 4, lub owych gąsiorów, owsa wiertli 4, posługi żniwnej dni trzy”); obowiązek korzystania jedynie z „trunków” wytwarzanych we dworze; powinności wobec Kościoła, a więc „dziesięcina na Xiędza Parochialnego”, „na śluby, chrzty i pogrzeby”. Określenia, jaka kara (z niemiecka „Straf”) grozi za niewywiązywanie się ze zobowiązań, są często enigmatyczne – np. za wypas bydła na dworskim polu grozi „strafa wielka”.

O ile w wypadku osady olęderskiej mamy informacje na temat wielkości pola, to przy wsi i folwarku Bolimowo już tylko wiadomości o liczbie ziaren zebranych z jednego wysianego i wielkości wysiewu. Tak więc plony z pszenicy wynosiły tam 3,5 ziarna i tak samo z żyta, jęczmienia i owsa. Z zebranej pszenicy 12,5 scheffla przeznaczono na wysiew, 15,5 na konsumpcję i tyleż na sprzedaż, oczekując za pszenicę 20 srebrnych groszy za scheffel, co dawało 13 rtl. Ze wsi Brudzewo przy wysiewie wynoszącym 17 scheffli i plonach pszenicy wynoszących 3,5 ziarna, na siew przeznaczano 17 scheffli, na cele konsumpcyjne 21,4 i tyleż na sprzedaż. W wypadku żyta wysiano 85 scheffli, zebrano po 3,5 ziarna, a następnie, po odtworzeniu wysiewu, na gospodarkę i sprzedaż przeznaczono po równo 106 $\frac{7}{8}$ scheffla liczonego po 16 sgr. Podobne informacje otrzymujemy na temat pozostałych zbóż.

Należy zaznaczyć, że materiał klasyfikacyjny dla różnych wsi jest nierówny i zasadniczo stałymi elementami są scharakteryzowane na wstępie tabele historyczne i kalkulacje klasyfikacyjne.

Badania nad dziejami Prus Południowych zostały dopiero zapoczątkowane. Merytoryczne, ściślejsze weryfikacje stereotypowych opinii pruskich o zacofaniu Rzeczypospolitej czy polskich – o kwitnącym stanie kraju są w tej chwili jeszcze niemożliwe.

Co jest jednak może najważniejsze, to fakt, że po wprowadzeniu na ziemie polskie pruskiego aparatu administracyjnego opracowane zostały pierwsze tak dogłębne, a przede wszystkim masowe analizy obejmujące stan cywilizacyjny, gospodarczy czy demograficzny prowincji. Wątpliwości co do wartości tych materiałów są bezzasadne, jako że są to jedyne tak systematyczne zespoły danych. Posiadają w rezultacie wady właściwe tego rodzaju produkcji informacyjnej – względnie słabej wiarygodności w przypadkach jednostkowych i konieczności dokonywania dla nich dodatkowej konfrontacji z innymi źródłami oraz zwykłego krytycyzmu.

Pozwalają wnioskować nie tylko o ówczesnym położeniu Wielkopolski, ale też rzucają światło wstecz, na lata, w których tego rodzaju badań nie prowadzono, mają więc niejako mimowolny walor zespołu danych obrotowych, ważnych zarówno dla wieku XVIII, jak i stanowiących punkt wyjścia do stulecia XIX. Oprac-

cowanie i weryfikacja oceny jakości klasyfikacji podatkowej i indagandy wiejskiej wymagają czasochłonnych i żmudnych badań i przy masowym charakterze danych kwantytatywnych są nie do pomyślenia bez komputerowej bazy danych.

ANEKS 1

INDAGANDA ODER TOPOGRAPHISCH-STATISTISCHE FRAGEN ÜBER DEN ZUSTAND UND DER BESCHAFFENHEIT DES DORFS...IN DEM KREISE DES...

- 1) Name des Dorfs
(Wenn es außer dem polnischen Namen auch einen deutschen hat, sind beyde anzuführen)
- 2) Name, Stand, Religion und Herkunft des Besitzers, ob derselbe von polnischer oder deutscher Nation und wo sein gewöhnlicher Wohn-Ort ist?
- 3) Wie lange und ob durch Erbrecht, oder Kauf er das Dorf besitze?
- 4) Ob und wo er noch andere Güter und Dörfer habe und welche?
- 5) Name und Wohnort des Landraths oder Creis-Deputirten in dessen District das Dorf liegt.
- 6) Wie weit ist das Dorf von den nächsten Städten entlegen und wie heißen diese?
- 7) Wie heißen die nächsten Dörfer und wie weit liegt es von jedem?
- 8) Liegt das Dorf an einer Post- oder Landstraße und ist im ersten Fall eine Poststation daselbst?
- 9) Liegt es an einem Fluße und führt eine Brücke oder Fähre darüber?
- 10) Oder liegt es an einem See und hat dieser einen besonderen Namen, und welchen?
- 11) Wohin verfährt das Dorf sein Getreyde und wohin fährt es seine übrigen Produkte zu Markte?
- 12) Woher nimmt es dagegen seine Bedürfnisse?
- 13) Hat es eine reformirte, lutherische oder katholische Kirche?
- 14) Wohnt der Pfarrer im Dorfe?
- 15) Ist außer der Kirche noch eine Kapelle oder Beth-Haus vorhanden?
- 16) Ist eine Schule, ein Schulhaus und eigener Schullehrer, und von welcher Religion, im Dorfe?
- 17) Hat das Dorf sonst öffentliche Gebäude, z.B. ein Wittwenhaus für die protestantischen Prediger-Wittwen?
- 18) Wie viel Feuerstellen hat das Dorf mit Einschluß des Adelichen Guts, der Pfarre?
- 19) Wie viel sind davon gedeckt?
 - a) mit Schiefen oder Ziegeln;
 - b) mit Schindeln;
 - c) mit Stroh
- 20) Wie viel Wohnhäuser stehen ledig?

- 21) Wie viel wüste Baustellen giebt es noch?
- 22) Sind außerdem noch Bauplätze vorhanden?
- 23) Sind Bau- Materialien, als Holz-, Steine-, Kalk, Lehm u.a. in der Nähe, und wohlfeil zu haben, und zu welchen Preißen?
- 24) Ist im Dorfe ein Adelich Guth, oder wenigstens ein Wohnhaus für die Grundherrschaft?
- 25) Besitzt noch außerdem ein Edelman, oder sonst eine Privatperson, ein freyes Guth darinn?
- 26) Ist ein Mönchs- oder Nonnen-Kloster im Dorfe, von was für einem Orden, wie viele Religiosen, Novicien und Layenbrüder oder Layenschwestern sind darinn?
- 27) Oder hat ein auswärtiges Kloster oder Stift und namentlich welches, Besit- zungen darinn?
- 28) Wie viel öffentliche Brunnen sind vorhanden?
- 29) Was für Feuer-Instrumente, wie viel metallenne, und wie viel hölzerne Sprüt- zen sind im Dorfe vorhanden?
- 30) Die Flur das Dorfes enthält:
 - a) an Ackerland;
 - b) an Wiesen;
 - e) an Holzung;
 - d) an Teichen;
 - e) an Gemeinde-Hütungen
 (Die Art Ackermaaßes, wornach die Angabe geschieht, ist hier anzumerken)
- 31) Von diesen Grundstücken gehören:
 - a) zum Adelichen Guthe;
 - b) dem Kloster;
 - c) zur Pfarre;
 - d) zum Hospitale;
 - e) zur Kirche;
 - f) den Unterthanen selbst
- 32) Die Aussaat davon beträgt (w schefflach i metzkach):

	An Weizen	An Roggen	An Gerste	An Hafer	An Hülsen
	Sch. M.	Sch. M.	Sch. M.	Sch. M.	Sch. M.
beim Adelichen Guthe					
beim Kloster					
zur Pfarre					
zum Hospital					
zur Kirche					
den Unthertanen					

(Hier muß die Art des Getreydes-Maaßes, wornach die Angabe geschieht, angemerkt werden)

33) Der Viehstand des Dorfs ist:

34) Die Anzahl der Einwohner des Dorfes ist (Christliche-Jüdische):

	Pferde	Ochsen	Kühe	Schaafe	Ziegen	Schweine	Jungvich
Beim Adelichen Guthe							
beim Kloster							
der Pfarre							
der Kirche							
den Unthertanen							

- a) Männer oder Wittwer;
- b) Frauen oder Wittwen;
- c) Söhne über 10 Jahr;
- d) Söhne unter 10 Jahr;
- e) Töchter über 10 Jahr;
- f) Töchter unter 10 Jahr;
- g) Gesellen;
- h) Lehrbursche;
- i) Knechte;
- j) Jungens;
- k) Weibliche Domesticken;
- l) Fremde

35) Die Männliche Einwohner bestehen aus:

– Edelleuten; Königlichen Bedienten; General Pächtern oder Beamten; Administratoren (Gubernatoren, Verwaltern); Religiösen (mit Einschluß der Novicien und Layenbrüder); Förstern (Jägern, Forst- und Jagd-Bediente; Pfarern; Schulmeistern (Küstern); ...angenommenen Benennungen des Bauernstandes: Frey- und Lehn-Schulzen; Setz Schulzen; Müller; ganze Bauern; halbe Bauern; ganze Kosäthen; halbe Kosäthen; Käthner und Büdner; Altsitzer; Hausleute oder Einlieger; Krüger; Schäfer; Hopfen- oder Kreis-Gärtner; Gärtner, Fischer; Hirten; An Handwerkern sind vorhanden. Darunter befinden sich Juden: Bäcker; Böttcher, Drechsler, Färber, Feldscheer, Glaser, Leinweber, Mauer, Rademacher, Sattler, Schlößer, Schmiede, Schuster, Schneider, Töpfer, Tischler, Theerbrenner, Kalkbrenner, Ziegelstreicher, Zimmerleute. (Diejenigen Handwerker, wovon keine im Dorfe vorhanden sind, werden zu Ersparung des Raums nicht genannt. Dagegen versteht es sich von selbst, daß wenn andere, als die hier genannten, vorhanden sind, solche aufgeführt werden mußten.)

36) Sind unter diesen Familien auch Deutsche und wie viele?

37) Was haben die verschiedenen Klassen von Unthertanen bisher sowohl an die Krone als an die Grundherrschaft an Angaben entrichtet?

38) Mit was für Diensten sind sie außerdem noch belastet?

39) Sind sie dem Mühlen-Zwange unterworfen?

- 40) Hat die Grundherrschaft die Ober- und Untergerichte, oder wer sonst?
- 41) Von wem, und wo ist die Gerichtsbarkeit über das Dorf bisher verwaltet worden?
- 42) In dem Dorfe selbst sind:
Vorwerke; Schäferey; Viehhof; Ziegelhütte; Schmiede; Theerofen; Pottaschen Siederey; Kalkbrennerey; Wassermühle; Windmühle; Papiermühle; Seegemühle; Walck- oder Lohmühle; Kupferhammer; Eisenhammer; Meßinghammer; Blechhammer; Glashütte; Schleifmühle; Leinen Bleiche; Wachsbleiche; Haarbonate; Waldhof; Fabricke; Oehlmühle
- 43) Ohnweit dem Dorfe liegen für sich allein, sind aber in das Dorf eingepfarret.
- 44) Ist ein Hospital oder Armenhaus im Dorfe wie ist es fundirt, auf wie viel Personen, und wer disponirt darüber?
- 45) Ist ein Wirtshaus, Schenke oder Krug im Orte, wem gehört solche, wie ist sie beschaffen, und ist der Wirth ein Christ oder Jude?
- 46) Wer verlegt das Dorf mit Bier und Brandtwein, wird beydes in Dorfe selbst gebrauet, und durch wem?
- 47) Haben die Unthertanen die Freyheit Bier und Brandwein auch von auswärts einzubringen? Müßen sie dafür etwas entrichten, wie viel, und an wem?
- 48) Dürfen die Unthertanen zur eigenen Consumtion Kesselbier brauen?
- 49) Hat das Dorf eigene Holzung? Wie groß und von welcher Art ist solche? und nach welchen Prinzipiis wird sie genutzt?
- 50) Woher nimmt sonst das Dorf seinen Holz-Bedarf, ist die Feuerung dort theuer, sind Stein- oder Holz-Kohlen, oder Torf in der Nähe? und wie sind die Preiße aller dieser Brenn-Materialien?
- 51) Wem steht die Jagd auf der Flur das Dorfs zu?
- 52) Haben die Aecker der Unthertanen bisher durch Wildfraß gelitten?
- 53) Has das Dorf Leden- Moore, Sandschellen, u.a. die füglich urbar gemacht und worauf Colonisten angesetz werden könnten?
- 54) Was wird daselbst außer den gewöhnlichen Randfutter gebauet, z.B. Hopfen, Gemüse zum Verkauf, u.a.

ANEKS 2

Historische Tabelle vom Zustande und von denen Praestationen...

Nr Feuerstellen	Namen und Qualität der Einsassen	Besitzen an Land nach Magdeburgischen Maße	Haben an Aussaat	Garten Einfall	Heuschlag Fuder	Haben an Vieh
		H. M. R.	Weitzen Roggen Gerste Lein-Saat Hiernsen Hauf Haaber Grücken			Pferde Ochsen Kühe Fohlen Jungvieh Schafe Zuchtschweine Ziegen Bienenstöcke

Seelen-Zahl	Praestanda welche Sie dem Dominio leisten müßen	Denen Kirchen-Bedienten
Wirthe über 60 J. unter 60 J. Wirthinnen (j.w.) Kinder (m, 2) Dienstboten (m, 2)	baare Gefälle An Naturalien Gespinst Dienste Außerdem yahlen Sie an die Landes- Casse	